

کلید واژه؛ توکل، آسیب، تلاش، کرونا، مسئولیت‌پذیری، بیماری، اسباب

بیان مسأله؛

در روزگاری که بیماری کرونا به عنوان بزرگ‌ترین مسأله قرن، عرصه را بر انسان معاصر تنگ کرده است، فرهنگ دینی، توکل بر خدا را به عنوان مطمئن‌ترین پل برای عبور از این تنگنا معرفی نموده و آن را به عنوان یکی از ارکان ایمان و بهترین تکیه‌گاه (محمدی‌شهری، ج ۴، بی‌تا: ۳۶۵۶) و مهم‌ترین عامل آرامش روحی و روانی زندگی انسان که اعتماد به نفس او را برای مقابله با مشکلات و سختی‌های روزگار بالا می‌برد و به او جرات مواجهه با مشکلات و ناملایمات زندگی را می‌دهد، (ر.ک رضایی، ۱۳۹۴: ۱۳۱) معرفی می‌نماید. اما این مفهوم عالی دینی با تمام اهمیت آن، به دلیل ظرافت معنایی و مرز باریک‌تر از مویی که در نیت و ایمان آدمی با کفر و شرک دارد هرچند از لحاظ معناشناسی و عقیده مورد اتفاق اکثر دین‌داران است اما همواره با اختلاف نظرهایی در عملکرد و نحوه متوکل بودن در زندگی دین‌داران نمود پیدا کرده است. گروهی با برخی نگاه‌های صوفیانه و به بهانه اعتماد به خدا، نفی استفاده از اسباب (جوادی، ۱۳۶۶: ۱۵۳) را در عملکرد دارند و گروهی با عنایت به شان انسان و حکمت‌های خداوندی در آفرینش اسباب و مسببات هستی، معنایی رفیع و مرتبط با سعی و تلاش برای آن در نظر می‌گیرند که این رویکردهای متفاوت در برداشت از توکل؛ بر ابعاد فردی و اجتماعی زندگی انسان تاثیر می‌گذارد و حتی سرنوشت فرد و اجتماع را تحت الشعاع قرار می‌دهد.

با عنایت به مسایل مطرح شده سوال اصلی پژوهش این است که «در ایام اپیدمی کرونا در فرهنگ عامیانه چه برداشتی از توکل می‌شود و چه آسیب‌هایی از برداشت غلط آن متوجه فرد و اجتماع در شرایط کرونایی خواهد شد؟» و به دنبال آن سوال‌های فرعی دیگری نظیر: معنا و حقیقت توکل چیست؟ ضرورت و اهمیت بحث توکل چیست؟ اسباب و مسببات در نظام طبیعت چه نقشی دارند؟ در آیات قرآن و داستان‌های زندگی معصومین علیهم السلام توکل چگونه معرفی و به کار برده شده است؟ مورد بررسی قرار می‌گیرد.

پیشینه؛

آنچه از بررسی کتب نوشته شده در مورد توکل دانسته می‌شود این است که هر چند در مورد نقد عملکرد توکل‌مابانه توسط برخی افراد، کتاب یا مقاله مستقلی نوشته نشده؛ اما در ذیل تمامی کتبی که در این زمینه نوشته شده؛ یا تحت عنوان آسیب‌شناسی توکل (رضایی، ۱۳۹۴: ۱۲۵-۱۱۷) و التوکل و المسئولیه (جنه التالیف، ۱۴۱۳ه: ۳۵) فصول مستقلی را در برگرفته و یا به صورت داستان‌هایی از سیره پیامبران (نراقی، ج ۳،

بی‌تا: ۲۷۷) به آن پرداخته شده و یا ذیل تفسیر آیات قرآن در مورد توکل (جوادی آملی، ج ۱۱، ۱۳۷۸: ۳۶۹) و احادیثی از ائمه هدی علیهم السلام (نوری، ج ۱۱، ۱۳۶۶: ۲۱۷) مطرح گردیده است و یا به صورت نمونه‌هایی از داستان‌های محلی (دستغیب، ۱۳۶۳: ۱۵۰) به آن اشاره شده است و مورد بررسی و نقد قرار گرفته است که برای تالیف این مقاله به آن‌ها مراجعه و از آن‌ها استفاده شده است.

معناشناسی؛

۱. فرهنگ؛

فر، پیشوند + هنگ از ریشه تنگ اوستایی به معنی کشیدن و تعلیم و تربیت است همچنین به معنی علم و دانش و ادب نیز می‌باشد. (دهخدا، بی‌تا: بی‌جا)

۲. عامیانه؛

منسوب به عوام و مردم بی‌سواد و فرومایه و پست (همو)

۳. توکل؛

۱-۳. معنای لغوی

الف) با حرف جر «ل» مثل «توکلت لفلان» به معنای من سرپرستی فلانی را به عهده گرفتم است.

ب) با حرف جر «علی» مثل «توکلت علیه» به معنای بر او اعتماد کردم است. (راغب اصفهانی، ۱۹۹۲م: ۸۸۲) که بیشتر کاربردهای قرآنی آن با علی است و منظور ما در این مقاله کاربرد آن با این حرف است همچنین در فرهنگ لغت دهخدا هم با حرف علی و به معنی تکیه کردن و اعتماد نمودن بر کسی آورده شده است. (دهخدا، بی‌تا: بی‌جا)

۲-۳. معنای اصطلاحی؛

محققان برای فهم و تبیین حقیقت توکل و تعریف اصطلاحی آن از حدیثی از رسول گرامی اسلام صلوات الله علیه استمداد جسته‌اند (رضایی، ۱۳۹۴: ۱۱ و روحانی نژاد، ۱۳۸۶: ۳۵) که فرموده‌اند: حقیقت توکل این است که انسان بداند مخلوق خدا نه زیان می‌رساند و نه نفع و نه عطا می‌کند و نه منع، چشم امید از خلق برداشتن و به خالق دوختن. هنگامی که چنین شود انسان جز برای خدا کار نمی‌کند، به غیر او امیدی ندارد، از غیر او

نمی‌ترسد و دل به کسی غیر او نمی‌بندد، این روح و حقیقت توکل است. (محمدی ری‌شهری، ج ۱۴، ۱۳۷۹: ۵۰۷۴)

۴. کرونا؛

کرونا ویروس یا کووید ۱۹، خانواده بزرگی از ویروس‌ها هستند که در دهه ۱۹۶۰ کشف شدند و آنچه امروزه تحت عنوان ویروس کرونا شناخته شده، آخرین نوع آن‌ها می‌باشد که در دسامبر ۲۰۱۹ در شهر ووهان چین با همه‌گیری در میان انسان‌ها شیوع و شهرت یافت. با عبور تعداد قربانیان ویروس کرونا از مرز هزار نفر، سازمان بهداشت جهانی برای بیماری ناشی از ویروس کرونا، نام رسمی کووید ۱۹ را انتخاب کرد که اشاره‌ای به کرونا، ویروس، بیماری و سال ۲۰۱۹ دارد. (کروم، زیمر، ۲۰۲۰م)

۵. تبیین جایگاه و حقیقت توکل در فرهنگ اسلامی؛

توکل در تمام اعمال انسان اثر می‌گذارد به همین دلیل در شب معراج به عنوان برترین عمل به پیامبر اکرم صلوات الله علیه معرفی شد. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۳، ج ۴: ۲۴۰) این کلمه با مشتقاتش هفتاد بار در قرآن ذکر شده و یکی از مفاهیم کلیدی قرآن و از فضیلت‌های اساسی دین اسلام است. (رضایی، ۱۳۹۴: ۹) و در نظام اعتقادی اسلام بر توحید افعالی؛ -یعنی اعتقاد به وجود فقط یک موثر مستقل در هستی، به نام خدا؛ که تاثیر علل و اسباب دیگر به فرمان و تحت اراده او است- مبتنی می‌باشد. (شجاعی، ۱۳۷۸: ۴۵) حقیقت توکل اعتقاد قلبی به خدا و صرف نظر کردن از غیر اوست و با تحصیل اسباب منافاتی ندارد، به شرط اینکه اسباب را در سرنوشت خود اصل اساسی به حساب نیاورد. (شبر عبدالله، ۱۴۲۷: ۳۱۱)

از این توضیحات فهمیده می‌شود که توکل در دو بعد رفتاری و شناختی-اعتقادی، قابل بررسی است (ر.ک شجاعی، ۱۳۸۷: ۴۳-۳۹) و جزو مفاهیمی است که فهم آن دشوار و عمل به آن دشوارتر است زیرا از یک طرف توکل تفویض کارها به خداوند است که مقصود از واگذاری، تفویض جبری نیست. (مجلسی، ج ۱۰۲، ۱۴۰۳: ۱۴۰) و از طرف دیگر در نظر آوردن اسباب و علل مادی و اعتماد به آن‌ها شرک به خداست و به کلی از اسباب و علل دیگر دست شستن هم بی تفاوتی به سنن الهی و نوعی خدشه در شریعت است. (غزالی، ۱۳۷۰، ج ۴: ۳۲۳) لذا لازم است به تبیین دقیق آن پرداخته شود تا از برخوردهای عوامانه و مقدس‌مابانه مصون بماند و دستاویزی برای جهالت بشر نشود.

۶. بعد شناختی و اعتقادی توکل

بعد شناختی توکل به حیطة ادراک و جهان‌بینی فرد ارتباط می‌یابد. توکل در بعد شناختی یعنی درک و شناختن اینکه جهان با همه نظام‌ها و سنن و علل و معلولات، فعل و کار خداوند و ناشی از اراده اوست و هیچ چیز اصالت و وجود استقلالی ندارد. (شجاعی، ۱۳۸۷: ۳۹) اما او که خالق و مالک و مدبر هر چیز است اجازه داده تا هر امری را به مصدر آن و هر فعلی را به فاعل آن نسبت دهند ولی این مصدرها در اثر و فعل، مستقل نیستند. (محمودی غزنوی، ۱۳۹۸: ۶۷)

هر چند مفهوم توکل در حیطة اعتقادی، ویژه فرهنگ اسلام است و در دیگر فرهنگ‌ها مفهومی با این ویژگی که به طور کامل بر توکل منطبق باشد وجود ندارد اما به لحاظ ابعاد گسترده‌ای که دارد در زمینه‌های متفاوت روان‌شناختی و تحقیقات تجربی (ر.ک شجاعی، ۱۳۸۷: ۱۹۰) به عنوان یکی از مقابله‌های مذهبی به نام مقابله همیاری (اشتراکی) یا توکل به خدا (غباری بناب و نصرتی، ۱۳۹۳: ۳۵) از آن یاد می‌شود و در جهت اعتماد به نفس (پیل، ترجمه تمدن، ۱۳۸۷: ۱۶) از آن استفاده می‌شود.

به نظر نگارندگان از این گفتارها اینگونه برداشت می‌شود اکثر انسان‌ها در هر دینی که باشند دریافته اند که برای رفع نقص‌ها و عجزها، علم و قدرت بشری آن‌ها را کفایت نمی‌کند و باید به قادر مطلق به نام خدا پناه ببرند.

اندیشمندان در ترکیب مقابله مذهبی؛ مقابله را هرگونه پاسخی که در برابر ناملایمات زندگی صورت می‌گیرد، تا از ناراحتی عاطفی جلوگیری کند می‌دانند و قلمروی که در آن افراد باورها و اعمال مذهبی را مورد استفاده قرار می‌دهند تا از تنیدگی در برابر فشارها و مشکلات زندگی پیش‌گیری کنند را مقابله مذهبی می‌نامند. که به عنوان یک رفتار مذهبی نظیر توکل از طریق ایجاد امید و نگرش مثبت باعث بهبود و بلکه درمان بیماری می‌شود. (غباری بناب و نصرتی، ۱۳۹۳: ۳۵-۳۳)

انسان‌ها چه کسانی که توکل را در وزنه اعتقادی قرار می‌دهند و چه کسانی که به آن در حد یک مقابله مذهبی می‌نگرند؛ در حیطة شناختی درست متوجه شده‌اند که در درجات توکل یک بعد ماورایی وجود دارد (مجلسی، ج ۷۸، ۱۴۰۳: ۳۳۶) و خداوند شخص متوکل را با امدادهای غیبی که فراتر از اسباب عادی و طبیعی است یاری می‌کند. (طباطبایی، ۱۴۱۷م، ج ۴: ۸۷) لذا خود را نیازمند این می‌بینند که باید به قدرتی پناه ببرند که برتر از همه محدودیت‌ها و نقص‌ها و ضعف‌هاست و او انسان را کفایت می‌کند.

۷. بعد رفتاری توکل؛

همان‌طور که قبلاً ذکر شد بعد رفتاری توکل یکی از پیچیده‌ترین مباحث مربوط به آن است که از دیر زمان درباره آن بحث و گفتگو شده است و نظریات متفاوتی در مورد آن داده شده و در تمام این صحبت‌ها مساله اصلی این بوده که آیا توکل با کوشش و تدبیر در امور و استفاده از وسایل و امکانات طبیعی قابل جمع است یا نه؟ (شجاعی، ۱۳۸۷: ۴۳)

کج‌فهمی، کوتاه‌نگری، سوء برداشت و بلکه سوء استفاده در رفتار، این مفهوم متعالی را به موضوعی اختلافی و دستاویزی برای برخی افراد که با تعمد یا از روی جهل آن را توجیهی برای کم‌کاری، راحت‌طلبی و مسئولیت‌گریزیشان قرار داده‌اند؛ تبدیل نموده است. همین مساله بحث آسیب‌شناسی در بعد رفتاری را لازم می‌نماید.

۷. آسیب‌شناسی بعد رفتاری توکل در ایام کرونا؛

یکی از عوامل کلیدی در عقب‌ماندگی مسلمانان، مساله انحراف و انحطاط معرفتی از اسلام و خرافات راه یافته به آموزه‌های این دین است که به نوبه خود، در عقب‌ماندگی آن‌ها نقش بسزایی داشته‌اند، که از جمله آن‌ها مساله قضا و قدر، توکل و سرنوشت هست که آسیب‌های معرفتی و رفتاری متعددی را در طول تاریخ اسلام فراهم آورده است.

استاد مطهری در مقدمه کتاب «انسان و سرنوشت» با سوز و درد دل در این زمینه آورده است: مواردی چون اعتقاد به سرنوشت و قضا و قدر، اعتقاد به آخرت و تحقیر زندگی دنیا، شفاعت، تقیه، انتظار فرج و امثال آن مورد اتهام (کج فهمی) واقع شده‌اند.

در حقیقت بلای تحریف، بلای عمومی یا اغلبی واژه‌های اسلامی است، از این رو در ضرورت فهم صحیح مفاهیم دینی همه عالمان و هم مردم باید تلاش کنند، چرا که درک نادرست جوامع اسلامی از مفاهیم اخلاقی واژه‌هایی مانند توکل، همانند قضا و قدر هم زمینه طنز و استهزای دیگران را فراهم خواهد آورد و هم عملاً به تحریف و بدعت خواهد انجامید، آنجاست که می‌بینی هیچ تناسبی بین دین عقل‌گرا و دینداران این چنینی به چشم نمی‌خورد. (ر.ک مطهری، بی‌تا، ۲۲-۱۳)

بیماری کرونا یکی از سختی‌ها و ناملازمات عصر حاضر است که به صورت ویروس ناشناخته و لاعلاج، ظهور پیدا کرده است. با توجه به ناتوانی انسان در مواجهه با آن و اینکه به تنهایی و با تکیه بر علم روز پزشکی قادر به درمان این بیماری نیست و بسیاری از جنبه‌های آن بر نظام سلامت پوشیده است (افشار، ۱۳۹۹: ۶۲) جامعه پزشکی تنها راه مقابله با آن را پیشگیری از ابتلا به آن، از طریق رعایت پروتکل‌های بهداشتی نظیر

رعایت اصول بهداشت فردی برای عدم انتقال ویروس از راه دهان و بینی با زدن ماسک و شستن دست‌ها و رعایت بهداشت محیط و وسایل محل کار و زندگی اعلام کرده است و راه قطع زنجیره انتقال را به دست تک تک افراد جامعه - که خود را مقید به رعایت اصول بهداشت فردی و عمومی بدانند و در مراکز تجمع نکنند- بیان نموده است. (سلیمانی بآبادی، ۱۳۹۹: ۲۰۰) همچنین عمل به توصیه‌های رسانه‌ها، به‌خصوص سازمان غذا و دارو سازمان بهداشت جهانی را امری منطقی و عقلی و با اهمیت قلمداد کرده است. (ضیایی، ۱۳۹۹: ۸۴) و مراجع تقلید هم فتوا دادند که امروز با توجه به شرایط موجود و همه‌گیری این بیماری، بایستی از نظام پزشکی تبعیت کرد و هر آن‌چه آنان گفته‌اند را مد نظر داشت. (الاسدی، ۱۳۹۹: ۲۸۵)

از بیانیه‌های جامعه پزشکی و فتاوی مراجع تقلید معلوم می‌شود که کرونا علاوه بر تاثیر در عرصه‌های مختلف اقتصادی، سیاسی، آموزشی و ... عرصه اعتقادی را هم متاثر نموده و از آن‌جا که مجادلات بی‌پایان کلامی و الهیاتی همواره در هر دوره‌ای مطرح بوده است؛ همراه با این بیماری چالش‌های کلامی و الهیاتی در سطح جهان پیدا شد (قراملکی، ۱۳۹۹: ۷۰) که از نظر نگارندگان؛ تفکر توکل‌مابانه را می‌توان نمونه‌ای از این چالش- های کلامی برشمرد که با پشتوانه باطل مغالطات دینی و به بهانه توکل، به صورت رفتارهایی نظیر بی‌توجهی یا عدم رعایت دستورات بهداشتی نظیر شستشوی دست‌ها و استفاده نکردن از مواد ضدعفونی کننده، رعایت نکردن فاصله اجتماعی و شکستن قرنطینه خانگی، رفتن به مسافرت و دید و بازدید، اعتراض به تعطیلی اماکن مقدس، بی‌توجهی به زدن ماسک و ... نمود پیدا کرده است و بیشترین مشکل از ابتدای شیوع کرونا در این زمینه با گروه تدین مردمی دین‌دارانی بود که عادت داشتند اعمال و مناسک خودشان را انجام دهند حتی اگر به قیمت از دست دادن جان خودشان یا سرایت بیماری به خانواده‌شان و دیگران باشد. (الاسدی، ۱۳۹۹: ۲۸۵)

جملاتی نظیر خواست خدا هرچه باشد همان می‌شود، یا تا نباشد امر حق برگی نیفتد از درخت و خدا محافظت می‌کند، نباید از غیر خدا ترسید و ... جملاتی است که این ایام از این قبیل افراد زیاد شنیده می‌شود! این‌گونه رفتارهای مقدس‌مابانه در جایی است که روزانه آمار مبتلایان و فوتی‌های این بیماری بیشتر می‌شود و علاوه بر گرفتاری‌های فردی که متوجه شخص می‌شود باعث تشدید بیماری و افزایش مرگ و میر در جامعه نیز می‌شود که تبعات روحی-روانی و اجتماعی آن مانند افسردگی، ترس، داغدار شدن و یا بی‌سرپرست شدن خانواده‌ها و فقر و خستگی کادر درمان و ... خسارات جبران‌ناپذیری بر پیکره اجتماع وارد می‌کند که از نظر حقوقی، برای تحقق جرم انتقال ویروس کرونا غفلت هم کافی است و تخلف از تعهداتی که شخص به موجب غیر قرارداد بر اساس قانون ستاد مبارزه با کرونا انجام داده است و فردی را مبتلا کرده مسئولیت مدنی دارد

که خسارت هزینه‌های دارو و درمان و بیکاری فرد بیمار را جبران نماید و اگر موجب مرگ کسی نوعی قتل غیر عمد محسوب می‌شود. (ر.ک حسینی، ۱۳۹۹: ۲۳۸-۲۳۷)

با ریشه‌یابی این قبیل افکار مشخص می‌شود اینها کج اندیشانی هستند که به بهانه دین‌داری با علم مخالفت می‌کنند و زمانی که اماکن مقدسه به دلیل شیوع کرونا تعطیل شد، آن را بهانه‌ای برای مخالفت با علم کردند. (عبداللهی، ۱۳۹۹: ۹۹) استدلال اصلی این گروه ریشه در تحریف مفهوم توکل و برداشت ناصواب از آن و برخی از نگاه‌های صوفیانه به مسایل اعتقادی دارد زیرا آن‌ها با علم‌آموزی و آشنا شدن با اسباب و عوامل مادی مخالف هستند و آن را با توکل ناسازگار می‌دانند و تصور می‌کنند که آگاهی از اسباب و استخدام نیروهای طبیعت سبب می‌شود که سبب‌ساز در محاق رود و طبیعت، حجاب ماورا طبیعت شود. (سروش، بی‌تا: ۳۷۶) در حالی که حکمت الهی بر این است که امور عالم و تربیت بندگان و اصلاح کار آن‌ها از مجرای علل و اسباب مادی به پیش رود. در احادیث آمده است «ابی‌الله ان یجری الاشیا الا باسباب» خداوند ابا دارد امور را جاری کند مگر بوسیله اسبابش (کلینی، ج ۱، ۱۳۸۷: ۴۴۸) لذا هر پدیده‌ای از راه اسباب خودش به وجود می‌آید و این مساله از مظاهر و شئون فاعلیت خداوند است و خود خدا اجازه داده است که امور عالم به اسباب و منابع و خاستگاه‌های طبیعی نسبت داده شود و برای آن‌ها هم گونه‌ای مالکیت منظور گردد و توکل بدون فراهم کردن اسباب آن در رسیدن به هدف شرط کافی نیست بلکه شرط لازم آن است. (ر.ک رضایی، ۱۳۹۴: ۱۹-۱۵)

البته همیشه این‌گونه رفتارها پشتوانه اعتقادی ندارند بلکه گاهی بعضی افراد با زدن برچسب توکل بر کم کاری‌های خود، می‌خواهند راهی برای توجیه ضعف‌ها و مسئولیت‌گریزی‌های خود بیابند! (ر.ک غباری بناب و نصرتی، ۱۳۹۳: ۶۹) به هر حال سوء استفاده از توکل چه ناشی از جهل باشد و چه توجیهی برای مسئولیت‌گریزی؛ واقعیت این است که کسانی که با دستاویز قرار دادن توکل دست از تلاش بردارند، در نقطه مقابل حکمت الهی گام برداشته‌اند و از حقیقت توکل که باید از سلسله اسباب و مسببات عالم بهره گیرند اما به آن‌ها تکیه نکنند و تاثیر استقلالی برای آن‌ها قائل نباشند غافل مانده‌اند. (همو و طباطبایی، ج ۱۱، ۱۴۱۷: ۲۲۰) خدای تعالی به عناوین مختلف مراجعه به اسباب برای تحقق امور خلق را به آن‌ها گوشزد فرموده‌اند. نقل است که موسی بن عمران علیه السلام مریض شد، بنی اسرائیل به عیادتش آمدند. مرض او را تشخیص داده، گفتند: «اگر با فلان گیاه خود را معالجه کنی بهبودی خواهی یافت.»

حضرت موسی علیه السلام فرمود: «لا اتداوی حتی یعافینی الله من غیردواء» دارو استعمال نخواهم کرد تا خداوند بدون دوا مرا شفا عنایت کند.

مدتی مریض بود. به او وحی شد که به عزت و جلالم سوگند، شفایت نمی‌دهم مگر اینکه خود را با همان دارویی که بنی اسرائیل گفتند، مداوا کنی.

حضرت موسی علیه السلام آن‌ها را خواست و گفت: همان دارو را بیاورید تا مورد استفاده قرار دهم و طولی نکشید که بهبودی یافت. ایشان از اینکه ابتدا چنان گفته بود در دل بیمناک بود، خطاب رسید: «اردت ان تبطل حکمتی بتوکلک علی فمّن اودع العقاقیر منافع الاشیا» خیال داری با توکل خود، حکمت و اسرار خلقت مرا از بین ببری! به جز من چه کسی در ریشه گیاهان این فواید پر ارزش را قرار داده است؟ (نراقی، ج ۳، بی‌تا: ۲۷۷) در این داستان خدای تعالی به صراحت بندگان را به اهمیت سلسه اسباب و مسببات و استفاده از آن‌ها آگاه فرموده‌اند.

بر این اساس توکل حقیقی جایی است که در هر سببی انتظار اثر از آفریننده سبب باشد؛ این که تا او نخواهد اثر پدید نخواهد آمد یا اگر بخواهد بوسیله آن سبب یا سبب دیگری که گمانش را نمی‌برد یا بدون هیچ سببی آن منظور را عملی می‌نماید. (دستغیب، ۱۳۶۳: ۱۵۸) به همین دلیل حتی در استفاده از اسباب هم باید به خدا توکل کرد. (روحانی‌نژاد، ۱۳۸۶: ۱۱۸)

در نتیجه انسان متوکل حقیقی در ایام کرونا کسی است برای عبور از این برهه حساس، مبهم، پرخطر و استرس‌زا فقط با ایمان به خدا، که بلندترین مرتبه آن در عالی‌ترین مراتب توکل نمود پیدا می‌کند؛ با تمام قدرت هر آنچه به او مربوط می‌شود از رعایت پروتکل‌های بهداشتی و عمل به توصیه‌های پزشکی را انجام دهد و با بهره‌گیری از تمام امکانات موجود برای رعایت بهداشت فردی و اجتماعی کوشش کند و در عین حال نتیجه تلاش‌هایش را از روی اعتماد و حسن تدبیر، به خدا واگذارد نماید (طوسی، ۱۳۵۶: ۱۱۶) و با امید و مثبت‌اندیشی به مقدرات الهی راضی باشد.

۸. جایگاه متوکل‌مابان در فرهنگ دینی؛

دین مبین اسلام همواره انسان‌ها را دعوت به تلاش و فعالیت نموده و کسانی که به بهانه توکل به انزوای عبادت پناه می‌برند و دست از تلاش برمی‌دارند و بار خود را بر دوش دیگران می‌نهند را متکل (سربار) نه متوکل و ملعون درگاه الهی معرفی نموده است. «ملعون من القی کله علی الناس» کسی که بار زندگی خود را

بر دوش مردم می‌گذارد ملعون است. (مجلسی، ج ۷۷، ۱۴۰۳، ۱۴۲) از این حدیث می‌توان نتیجه گرفت که در فرهنگ دینی، مرز میان توکل و توکل مسئولیت پذیری و مسئولیت گریزی است. بر این اساس، کسانی که در ایام اپیدمی کرونا به اسم توکل با بی‌مسئولیتی و بدون توجه به رعایت توصیه‌های بهداشتی موجب شیوع بیماری و مرگ خود یا دیگران می‌شوند از فرهنگ اسلام به دور هستند و با دستاویز توکل، مزاحم دیگران می‌شوند و خود را می‌فریبند. (جوادی آملی، ۱۳۷۸، ج ۱۱: ۳۶۹) اهمیت تلاش انسان بر مدار قوانین هستی تا جایی است که خدای تعالی در آیه ۲۲ سوره انسان با عبارت «و کان سعیکم مشکورا» از سعی بندگانش تشکر می‌نماید.

با دقت بیشتر در آیات قرآن کریم متوجه می‌شویم هر جا بحث از توکل انسان به میان آمده در کنار آن انجام کار دشوار و مهمی همراه با برنامه‌ریزی دقیق از طرف انسان مطرح بوده است. برای مثال در آیاتی که از توکل حضرت یعقوب علیه السلام صحبت شده است می‌بینیم که ایشان نه تنها اسباب و علل عادی و طبیعی را نادیده نمی‌گیرند بلکه از آن‌ها بهره می‌گیرند ابتدا در مورد بنیامین با فرزندانش صحبت می‌کند سپس از آن‌ها پیمان الهی می‌گیرد که وی را باز گردانند و بعد از آن به خدا توکل می‌کند. (روحانی‌نژاد، ۱۳۸۶: ۱۲۵) و یا طبق آیه ۱۵۹ سوره آل عمران «و شاورهم فی الامر فاذا عزمتم فتوکل علی الله» از سیره پیامبر اعظم صلوات الله -به عنوان کسی که روح توکل تمام وجودش را پر کرده بود- فهمیده می‌شود که ایشان برای پیش‌برد اهدافشان از کلیه فرصت‌ها، نقشه‌های صحیح و انواع اسباب ظاهری و مشورت با یارانشان استفاده می‌نمودند. نقل است که ایشان مردمی را دیدند که زراعت نمی‌کنند، فرمودند شما چه کسانی هستید؟ گفتند ما متوکلانیم! فرمودند بل شما سربار دیگرانید. (نوری، ج ۱۱، ۱۳۶۶: ۲۱۷) این نمونه از آیات و روایات بیان‌گر این است که توکل در مسیر قوانین خلقت می‌باشد و اگر به آن قوانین عمل شود و نتیجه به خدا واگذار شود از مصادیق توکل است و از زیر بار مسئولیت شانه خالی کردن تنبلی و فرومایگی است نه توکل داشتن و این افراد مبعوض درگاه الهی می‌باشند.

۹. جمع بندی و نتیجه‌گیری

با توجه به اینکه عالم ملک خداست و تحت قبضه قدرت و اراده اوست و از کوچک‌ترین اجزای این عالم که ویروس ناشناخته کرونا در زمین تا بزرگ‌ترین کهکشان‌های ناشناخته در آسمان، هر دو در ناشناس بودن برای انسان فعلا در یک سطح هستند و این‌که استفاده از سلسله اسباب و مسببات در هستی جزو سنت‌های الهی و در راستای کمال انسان می‌باشند و خدای تبارک و تعالی اراده نموده‌اند امور زندگی انسان و بلکه کل

مخلوقات در این دایره اداره شود؛ بر هر فرد عاقلی واجب است تا از راه تدبیر در این بیماری و دیدن عجز بشر، دیندارتر شود و تسلیم احکام الهی باشد و از آن‌ها برای عبور از این دوران حساس استفاده کند نه این‌که با جهالت و توقف در ظاهر احکام الهی و بی‌توجهی به توصیه‌های علمای دینی، با بهانه‌هایی نظیر توکل بر خدا، از مدار تلاش و کوشش و سعی در مهار بیماری با استفاده از امکانات بهداشتی و انجام توصیه‌های پزشکی خارج شود و با فراهم کردن زمینه شیوع بیماری کرونا، علاوه بر فراهم آوردن نقدهای برون دینی و نامعقول و خرافه جلوه دادن دین، جان خود و دیگران را به خطر بیندازد و موجب تشدید این بیماری شود.

منابع؛

- الاسدی حیدر حسن، (۱۳۹۹)، بررسی اپیدمی کرونا و الگوهای دینداری، قم، دبیرخانه همایش بین المللی چالش کرونا و زندگی مومنانه، پردیس فارابی
- افشار لیلا، (۱۳۹۹)، نظام سلامت و مواجهه با بیماری همه‌گیر کرونا، قم، دبیرخانه همایش بین المللی چالش کرونا و زندگی مومنانه، پردیس فارابی
- جوادی آملی عبدالله، (۱۳۷۸)، تفسیر موضوعی قرآن، جلد ۱۱، قم، مرکز نشر اسرا
- حسینی سید محمد، (۱۳۹۹)، مسئولیت کیفری و مدنی ناقلان ویروس کرونا، قم، دبیرخانه همایش بین المللی چالش کرونا و زندگی مومنانه، پردیس فارابی
- دستغیب سید عبدالحسین، (۱۳۶۳)، تردید و توکل، بی‌جا، دفتر نشر جعفری
- دهخدا علی اکبر، بی‌تا، لغت نامه، بی‌جا
- راغب اصفهانی حسین بن محمد، (۱۹۹۲م)، مفردات الفاظ القرآن، تحقیق صفوان عدنان داوری، بیروت، دارالقلم
- رضایی محمدعلی و قدر پریرز، (۱۳۹۴)، توکل، تهران، شبکه اندیشه
- روحانی‌نژاد حسین، (۱۳۸۶)، توکل، تهران، کانون اندیشه جوان
- سروش عبدالکریم، (بی‌تا)، حکمت و معیشت، بی‌جا
- سلیمانی بابادی اکبر، (۱۳۹۹)، راهکارهای پیشگیری و تازه‌های علمی در درمان کرونا، قم، دبیرخانه همایش بین المللی چالش کرونا و زندگی مومنانه، پردیس فارابی
- شبر عبدالله، (۱۳۸۱)، اخلاق، ترجمه محمدرضا جباریان، قم، انتشارات هجرت
- شجاعی محمدصادق، (۱۳۸۷)، توکل به خدا، قم، موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی

- صدر حاج سید جوادی احمد، (۱۳۶۶)، دایره المعارف تشیع، تهران، انتشارات بنیاد اسلامی
- ضیایی حمیدرضا، (۱۳۹۹)، زندگی مومنانه و رمز و راز پیشگیری قطعی از کرونا، قم، دبیرخانه همایش بین المللی چالش کرونا و زندگی مومنانه، پردیس فارابی
- طباطبایی محمدحسین، (۱۴۱۷م)، المیزان فی تفسیرالقرآن، بیروت، موسسه الاعلمی للمطبوعات
- غباری بناب باقر و فاطمه نصرتی، (۱۳۹۳)، مهارت توکل و امید بخشی در زندگی، تهران، سازمان بسیج اساتید دانشگاه‌ها و مراکز آموزش عالی کشور
- عبداللهی محمد علی، (۱۳۹۹)، کرونا و رابطه علم و دین، قم، دبیرخانه همایش بین المللی چالش کرونا و زندگی مومنانه، پردیس فارابی
- غزالی محمدبن محمد، (۱۳۷۰ش. ۱۹۹۲م)، احیاء علوم الدین، جلد ۴، بیروت، دار المکتبه العصریه
- قراملکی احدفرامرز، (۱۳۹۹)، کرونا و انگاره از خدا، قم، دبیرخانه همایش بین المللی چالش کرونا و زندگی مومنانه، پردیس فارابی
- کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۳۸۷)، جلد ۱، الاصول من الکافی، تهران، دار المکتب الاسلامی
- لجنه التالیف - موسسه البلاغ، (۱۴۱۳ه. ۱۹۹۲م)، الانسان بین المسئولیه و التوکل، تهران، نشر فرهنگ
- محمدی ری‌شهری محمد، (۱۳۷۹)، میزان الحکمه، جلد ۴، قم، دار الحدیث
- ، جلد ۱۴،
- محمودی غزنوی فرزانه، (۱۳۸۸)، معاشناسی و ماهیت توکل، تهران، نشر چاپار
- مکارم شیرازی ناصر با همکاری جمعی از نویسندگان، (۱۳۷۳)، تفسیر نمونه، جلد ۴، تهران، دار الکتب الاسلامی
- مطهری مرتضی، (بی‌تا)، انسان و سرنوشت، تهران، انتشارات صدرا
- نبی‌نژاد محمدباقر، (۱۳۸۸)، فقط امید به خدا، قم، زائر/آستانه مقدسه
- نوری حسین بن محمد تقی، (۱۴۰۸ق. ۱۳۶۶ش)، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، جلد ۱۱، بیروت، موسسه ال البيت علیهم السلام
- وینسنت پین نورمن، (۱۳۷۸)، مثبت درمانی، ترجمه توران دخت تمدن، تهران، نشر دایره
- مجلسی محمدباقر، (۱۴۰۳ه)، بحار الانوار، جلد ۷۱، ناشو موسسه الوفا
- ، جلد ۷۴،
- ، جلد ۷۵،

- طوسی خواجه نصیرالدین، (۱۳۵۶)، اخلاق ناصری، تهران، شرکت سهامی انتشارات خوارزمی
- کروم، جاناتان؛ زیمر، کارل (۲۰۲۰)، به نقل از سایت [nytimes.com](https://www.nytimes.com) به آدرس [yun.ir/dw0r2](https://www.nytimes.com/yun.ir/dw0r2)